

บทที่ ๓

ประติมากรรมในปราสาทหินพนมรุ้ง

ในบทนี้ มุ่งศึกษาประติมากรรมปราสาทหินพนมรุ้ง ภายใต้กรอบการศึกษา ๖ ประการคือ (๑) ความหมายของประติมากรรม (๒) ความสำคัญของประติมากรรม (๓) ประเภทของประติมากรรม (๔) ประติมากรรมลอยตัว (๕) ประติมากรรมนูนสูง (๖) ประติมากรรมนูนต่ำ สรุปดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

๑. ความหมายของประติมากรรม

ทัศนศิลป์ เป็นผลงานศิลปะที่รับรู้และประเมินคุณค่าทางความงามได้ด้วยการมองเห็น ผสมผสานกับความรู้สึของผู้ดู ศิลปะประเภทนี้แบ่งออกได้หลายสาขา ตามลักษณะของการใช้วัสดุ และกระบวนการสร้างสรรค์ ประติมากรรม นับว่าเป็นผลงานทัศนศิลป์สาขาหนึ่ง ที่แสดงปริมาตร ได้มากกว่าศิลปะประเภทอื่นๆ นอกจากผู้ดูจะรับรู้ได้ด้วยสายตาแล้ว ยังสามารถจับต้องสัมผัส ส่วนโค้ง ส่วนเว้า หรือพื้นผิวที่มีความเรียบ หยาบได้ การติดตั้งก็สามารถติดตั้งได้ทั้งภายในและภายนอกอาคาร เพราะวัสดุที่ใช้สร้างผลงานประติมากรรม ปัจจุบันมีหลายชนิดและมีความคงทนถาวรเป็นอย่างมาก สำหรับความหมายของประติมากรรมได้มีผู้รู้ได้ให้ความหมายไว้ดังนี้

มะลิฉัตร เอื้ออนันท์ ได้แปลความหมายของประติมากรรม (Sculpture) ไว้ในพจนานุกรมศัพท์และเทคนิคทางศิลปะ คือ การสร้างสรรค์รูปทรงสามมิติ โดยการแกะสลัก การปั้น หรือนำส่วนย่อยมาประกอบเข้าด้วยกันเป็นผลงานชิ้นเดียวกัน และนำส่วนที่ไม่ต้องการออกจากรูปทรงโดยส่วนรวม^๑

ความหมายของประติมากรรม ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ หมายถึง ศิลปะสาขาหนึ่งในจำพวกจิตรศิลป์ ซึ่งเกี่ยวกับการแกะสลักไม้ หินอ่อน โลหะ ฯลฯ ให้เป็นรูปหรือลวดลายต่างๆ

ความหมายของคำว่า Sculpture และ Sculptor ในพจนานุกรมฉบับเว็บสเตอร์ ได้อธิบายไว้ว่า Sculpture คือศิลปะการแกะสลักไม้ หิน ห่อโลหะ ขี้ผึ้ง ปั้นดินเหนียว ให้ปรากฏเป็นรูปทรง ๓ มิติ คำว่า Sculptor คือ บุคคลหรือศิลปิน ผู้สร้างสรรค์ศิลปะให้เกิดเป็นรูปทรง ๓ มิติ โดยการปั้น แกะสลัก หล่อจากดินเหนียว ขี้ผึ้งหรือสร้างผลงานจากหิน ไม้และโลหะ คำที่ใกล้เคียงกับประติมากรรม คือ ประติมากรรม ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ได้กล่าวว่า ประติมากรรม หมายถึง รูปเปรียบหรือรูปแทนองค์พระพุทธรูป คือ พระพุทธรูป เรียกย่อมาจากพุทธปฏิมาหรือพุทธปฏิมากร^๒

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า ประติมากรรม หมายถึง การสร้างรูปทรง ๓ มิติ เป็นการเปลี่ยนแปลงวัสดุด้วยการนำเอาส่วนย่อยมาประกอบเข้าด้วยกัน หรือนำส่วนที่ไม่ต้องการออกด้วย

^๑ นันทวัลย์ ตั้งพรประเสริฐ, **ทฤษฎีประติมากรรม**, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ อมรินทร์พริ้นติ้ง จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๑.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑.

วิธีการ หลักการ และกลวิธีทางศิลปะ อาจเป็นการปั้น การหล่อ การแกะสลัก ฯลฯ เช่น ประติมากรรมแกะสลักหินอ่อนรูปวินัส เป็นต้น

๒. ความสำคัญของประติมากรรม

ประติมากรรม นับว่าเป็นศิลปะที่เก่าแก่ที่สุด เกิดขึ้นตั้งแต่ยุคหิน (Paleolithic) สร้างขึ้นเพื่อประโยชน์ในทางไสยศาสตร์ ศาสนกิจ การปกครอง การเมืองหรือเพื่อประโยชน์อย่างอื่น มีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับชีวิตความเป็นอยู่ของมนุษย์ ตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบัน ซึ่งมีให้เห็นโดยทั่วไปในรูปแบบต่างๆ

สำหรับจุดมุ่งหมายของการสร้างผลงานประติมากรรม แต่เดิมนั้นสร้างขึ้นเพื่อเป็นศูนย์รวมจิตใจของประชาชนอันเกี่ยวกับศาสนา พระมหากษัตริย์หรือผู้ปกครองประเทศ ต่อมาการดำเนินชีวิตของผู้คนได้เปลี่ยนแปลงไป ทำให้ผลงานประติมากรรมเริ่มมีบทบาทต่อสังคมมากขึ้น ตลอดจนวัสดุที่นำมาใช้สร้างสรรค์ก็มีความทนทานอยู่ได้เป็นเวลานานมากกว่าศิลปะประเภทอื่นๆ เช่น รูปที่หล่อจากปูนซีเมนต์ งานโลหะ รูปแกะสลักหินหรือไม้ ความสำคัญของประติมากรรมสามารถแบ่งออกได้เป็น ๕ ด้าน ดังนี้

๒.๑ ความสำคัญด้านวัฒนธรรม ประเพณี

การสืบค้นเรื่องราวชีวิตความเป็นอยู่ของมนุษย์แต่ละเผ่าพันธุ์ การคำนวณอายุเพื่อประมาณการจัดลำดับยุคสมัยนั้น นักโบราณคดีสามารถศึกษาได้จากรูปปั้นและรูปแกะสลักอาจเป็นรูปคน สัตว์ วัตถุ ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะมีลักษณะรูปแบบที่บ่งบอกถึงวัฒนธรรม ประเพณี คติความเชื่อของประชาชนตามท้องถิ่นต่างๆ เช่น ภาพแกะสลักนูนต่ำที่ปรากฏบนผนังพีระมิดของอียิปต์ได้แสดงเรื่องราวเกี่ยวกับชีวิตความเป็นอยู่ หรือแสดงขนบธรรมเนียม ประเพณี มีรูปปั้นคน สัตว์ สิ่งของ และงานแกะสลักสิ่งต่างๆ ส่วนของจีนก็มีพิพิธภัณฑสถานของจีนชื่อหวงตี้ ซึ่งตุ๊กตาเหล่านี้จะมีใบหน้าไม่เหมือนกัน ศิระชนใช้วิธีหล่อส่วนตัวหุ่นจะใช้วิธีปั้น หรือชาวอิทรัสกันเมื่อมีคนตายก็จะสร้างรูปปั้นประดับตกแต่งไว้บนหีบศพ เป็นต้น

๒.๒ ความสำคัญด้านศาสนา

ประติมากรรม นับว่าเป็นสิ่งจำเป็นต่อลัทธิศาสนาเป็นอย่างมาก ได้สร้างขึ้นเพื่อให้เกิดความศรัทธา เชื่อถือ การยึดเหนี่ยวจิตใจเป็นรูปเคารพ กราบไหว้บูชา การสร้างผลงานประติมากรรมแต่ละยุคแต่ละสมัย จะมีเอกลักษณ์เฉพาะที่ค่อนข้างโดดเด่น ซึ่งบางครั้งประติมากรรมได้ถูกสร้างขึ้นเพื่อแสดงความงาม ความใหญ่โต ความน่าเกรงขาม ฯลฯ เช่น รูปสลึงค์ รูปกษัตริย์อียิปต์แกะสลักด้วยหิน ใช้สำหรับตกแต่งสุสานหรือประติมากรรมแกะสลักด้วยหินอ่อนสมัยกรีกและโรมัน ฯลฯ ส่วนของไทยทางด้านพุทธศาสนา ได้มีการสร้างพระพุทธรูปสมัยต่างๆ เช่น พระพุทธรูปชินราชสมัยสุโขทัย พระมงคลบพิตรสมัยอยุธยา ฯลฯ

๒.๓ ความสำคัญด้านประวัติศาสตร์

ประติมากรรมที่มีความสำคัญทางด้านประวัติศาสตร์ ส่วนใหญ่จะเป็นรูปเหมือนที่สร้างขึ้นเพื่อเตือนความทรงจำแก่นุชนรุ่นหลัง เป็นการระลึกหรือยกย่องเกียรติคุณ เช่น พระมหากษัตริย์ผู้ปกครองประเทศ บุคคลผู้บำเพ็ญประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติ ถึงแม้ท่านเหล่านั้นจะเสียชีวิตไปนานแล้ว แต่นุชนรุ่นหลังก็ยังได้รู้จักหน้าตา บุคลิกลักษณะของท่านจากรูปปั้น เช่น รูปปั้นพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ กษัตริย์ของประเทศฝรั่งเศส รูปปั้นพระนางเนเฟอร์ติติ ราชีนีแห่งอียิปต์ นอกจากนี้การสร้างอนุสาวรีย์ได้มีการบันทึกเหตุการณ์เรื่องราวในอดีตไว้ด้วย เช่น ภาพปั้นที่เจดีย์ยุทธหัตถีในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชอยู่ที่จังหวัดสุพรรณบุรี และพระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และพระบรมรูปทรงม้าพระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒.๔ ความสำคัญด้านการตกแต่งสถาปัตยกรรม

สถาปัตยกรรมที่จัดได้ว่ามีความงดงามนั้น มิใช่จะงามเฉพาะโครงสร้างเท่านั้นหากแต่ต้องมีการตกแต่งด้วยประติมากรรม ซึ่งถือว่าเป็นศิลปะประเภทหนึ่งที่ยอมรับใช้เพื่อเสริมสร้างความงามให้แก่อาคาร สิ่งก่อสร้างต่างๆ ให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น โดยอาจจะตกแต่งบริเวณประตู หน้าต่าง ผนังห้อง หน้าจั่ว หัวเสา โคมไฟ แท่นบูชา บริเวณระเบียงทางเดิน ฯลฯ นอกจากประติมากรรมที่ติดตั้งอยู่กับที่แล้วยังมีประติมากรรมที่ใช้แขวนและเคลื่อนไหวได้เมื่อมีลมพัดพร้อมกับเสียง ซึ่งเกิดจากการกระทบกัน ในการจัดสวนและบริเวณ สามารถใช้ประติมากรรมตกแต่งได้ด้วย ประเทศแถบยุโรป เช่น อิตาลี ฝรั่งเศส นิยมสร้างน้ำพุมีการตกแต่งด้วยรูปปั้นแบบต่างๆ อาจเป็นรูปคน สัตว์ ในสมัยโบราณมีการนำรูปปั้นไปประดับอาคารที่ใช้ค้าขายคน มีชื่อเรียกว่า “การก่อ”

นอกจากนี้ การก่อสร้างสุสานที่ฝังศพ ก็นิยมตกแต่งด้วยประติมากรรมมานานแล้ว ซึ่งเห็นได้จากสุสานที่ฝังพระศพของพระสังฆราชแห่งคริสต์ศาสนา สุสานของกษัตริย์อียิปต์โบราณ สุสานพระนางซูสีไทเฮาของจีน ฯลฯ

๒.๕ ความสำคัญทางด้านการศึกษา

การศึกษาศิลปะในประเทศไทย นักการศึกษาได้เล็งเห็นความสำคัญของวิชาประติมากรรม จึงได้บรรจุวิชาไว้ในหลักสูตรการศึกษา เช่น ระดับประกาศนียบัตรวิชาชีพ (ปวช.) และระดับประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้น (ปวส.) สาขาจิตรศิลป์ คณะศิลปกรรมสังกัดสำนักงานคณะกรรมการการอาชีวศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ ได้จัดให้มีการเรียนการสอนเกี่ยวกับการสร้างผลงานประติมากรรมแบบต่างๆ อาทิ การหล่อ การแกะสลักตลอดจนศึกษาประวัติความเป็นมา รูปแบบ ความงามของประติมากรรม สำหรับการศึกษาในระดับปริญญาตรีที่ศึกษาเกี่ยวกับศิลปะ ส่วนใหญ่จะจัดให้วิชาประติมากรรมเป็นวิชาพื้นฐาน ที่นักศึกษาทุกสาขาต้องเรียน หรือเปิดสอนเป็น

วิชาเอกโดยเฉพาะ เช่น คณะจิตรกรรม ประติมากรรมและภาพพิมพ์ มหาวิทยาลัยศิลปากรได้กำหนดให้การศึกษาทางด้านประติมากรรมเป็นสาขาวิชาหนึ่งของคณะที่สามารถนำไปประกอบอาชีพได้ เป็นต้น

๓.ประเภทของประติมากรรมลอยตัว

ประติมากรรมที่ปรากฏ ณ ปราสาทหินพนมรุ้ง มีทั้งประติมากรรมที่สร้างขึ้นในคติความเชื่อศาสนาฮินดูและคติความเชื่อทางพระพุทธศาสนาลัทธิมหายาน ซึ่งจะปรากฏในส่วนต่างๆ ของปราสาท เช่น บนทับหลัง หน้าบัน กลีบบนปูนปรางค์ เสาติดกับผนัง และโคนเสาประดับกรอบประตูซึ่งสามารถแบ่งออกได้ ๓ ลักษณะ ดังนี้ คือ

๑ . ประติมากรรมลอยตัว

๒ . ประติมากรรมนูนสูง

๓. ประติมากรรมนูนต่ำ

ปราสาทพนมรุ้งเป็นโบราณสถานที่ตั้งอยู่บนเขาพนมรุ้ง ในเขตอำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดบุรีรัมย์ สร้างขึ้นโดยมีรูปแบบของศิลปะเขมรโบราณ ที่มีความงดงามมากที่สุดแห่งหนึ่ง ความงามและความยิ่งใหญ่ของปราสาทแห่งนี้ปรากฏให้เห็นได้ในรูปของงานสถาปัตยกรรม การจำลองลดทอนการเลือกทำเลที่ตั้งบนยอดเขามีแผนผังตามแนวแกนที่มีองค์ประกอบของสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ เรียงตัวกันเป็นแนวเส้นตรงพุ่งเข้าหาจุดศูนย์กลาง คือ ปราสาทประธาน จากงานก่อสร้างที่ยิ่งใหญ่นี้ ชวนให้เกิดความสงสัยและอัศจรรย์ใจเป็นอย่างยิ่งว่าคนในสมัยโบราณสร้างปราสาทหลังนี้ขึ้นมาได้อย่างไร

ปราสาทพนมรุ้ง เป็นที่รู้จักของชาวท้องถิ่นเป็นอย่างดี ดังได้มีนิทานพื้นบ้านเรื่อง "อินทรีปรีดา" กล่าวถึงคู่พระคู่นางซัดเซพเนจรไปจนพบที่พักพิงซึ่งเป็นปราสาทหินอันงดงามรกร้างอยู่ท่ามกลางป่าเขา แต่สำหรับบุคคลภายนอกต่างบ้านต่างเมืองนั้น ปราสาทแห่งนี้รู้จักกันครั้งแรกตามที่มีเอกสารที่มีการกล่าวถึงปราสาทพนมรุ้งเป็นครั้งแรกคือ บันทึก ของนายเอเตียน เอมอนิเยร์ (Etienne Aymonier) ชาวฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2428 ตีพิมพ์เป็นบทความใน พ.ศ. 2445 ปี พ.ศ. 2449 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จมาที่ปราสาทพนมรุ้ง คราวเสด็จมณฑลอีสานและเสด็จอีกครั้งในปี พ.ศ. 2472 กรมศิลปากร ได้ประกาศขึ้นทะเบียนปราสาทพนมรุ้งเป็นโบราณสถานของชาติ ประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 52 ตอนที่ 75 วันที่ 8 มีนาคม พ.ศ. 2478 และปี พ.ศ. 2503-2504 ได้ดำเนินการสำรวจปราสาทพนมรุ้งอีกครั้ง ต่อมาใน พ.ศ. 2514 ได้เริ่มดำเนินการบูรณะปราสาทพนมรุ้งด้วยวิธีอนัสติโลซิส (Anastylosis คือ การนำชิ้นส่วนของปราสาทกลับเข้าสู่ตำแหน่งเดิม) เปิดเป็นอุทยานประวัติศาสตร์พนมรุ้ง ในวันที่ 21 พฤษภาคม พ.ศ. 2531 โดย สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินเป็นองค์ประธาน

ชื่อของปราสาทพนมรุ้ง เป็นชื่อดั้งเดิมของโบราณสถานแห่งนี้ คำว่า พนมรุ้งปรากฏอยู่ในศิลาจารึก ที่พบที่ปราสาทแห่งนี้จารึกพนมรุ้ง หลักที่ 2 หลักที่ 4 และ K10900 จารึกว่า พนมรุ้งเป็นชื่อเทวสถาน ที่มีขอบเขตกว้างขวาง มีที่ดิน หมู่บ้าน เมือง ปราสาทแห่งนี้ สร้างขึ้นเพื่อเป็นเทวาลัยที่ประทับของพระศิวะพระองค์ที่ประทับอยู่บนยอดเขาไกรลาส ดังนั้น การที่ ปราสาทแห่งนี้สร้างขึ้นบนยอดเขาพนมรุ้ง จึงเป็นการสะท้อนถึงการนับถือศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกายได้เป็นอย่างดีอาคารสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ของปราสาทพนมรุ้ง ไม่ได้สร้างขึ้นมาพร้อมกันหมดในคราวเดียว ได้มีการสร้างศาสนสถานเพื่อเป็นศูนย์กลางทางความเชื่อการนับถือศาสนาของชุมชน ขึ้นครั้งแรกในราวพุทธศตวรรษที่ 15 ได้แก่ ปราสาทอิฐ 2 หลัง ที่ปัจจุบันอยู่ในสภาพพังทลายเหลือเพียงฐานและกรอบประตู หลังจากนั้นได้มีการก่อสร้างต่อเนื่องกันมาเป็นลำดับ โดยกษัตริย์ของอาณาจักรขอมโบราณ หรือผู้นำที่ปกครองชุมชน อันมีปราสาทพนมรุ้งเป็นศูนย์กลาง ปราสาทพนมรุ้ง คงมีความสำคัญสืบต่อมาจนถึงสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 (พ.ศ. 1511-1544) พระองค์นับถือศาสนาฮินดูไศวนิกาย เช่นเดียวกับพระราชบิดา (พระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2) นอกจากจะมีพระราชโองการให้สร้างจารึกเพื่อสรรเสริญเกียรติคุณของพระราชบิดาแล้วยังทรงถวายที่ดินให้กับเทวสถานใน สมัยนี้เอง เทวสถานบนเขาพนมรุ้ง เป็นศูนย์กลางของชุมชนโดยรอบอย่างแท้จริง ข้อความในจารึกพนมรุ้ง บางหลักแม้จะมีเนื้อความขาดหายแต่ก็ให้ภาพ รวมได้ว่าเทวสถานบนเขาพนมรุ้ง เป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพ คือ ศิวลึงค์ มีอาณาเขตกว้างขวางมีที่ดิน ซึ่งพระเจ้าแผ่นดิน (พระเจ้าวรมันที่ 5) และข้าราชการระดับต่าง ๆ ถวายหรือซื้อถวายให้กับเทวสถานพร้อมกับมีพระราชโองการ ให้ปักหลักเขตที่ดินขึ้นกับเทวสถานพนมรุ้ง พร้อมกับการสร้างเมือง สร้างอาศรมให้กับโยคี และนักพรตด้วย ในราวพุทธศตวรรษที่ 17 ได้มีการก่อสร้างปราสาทประธานขึ้น จากการศึกษาศิลาจารึกพนมรุ้ง หลักที่ 7 และหลักที่ 9 กล่าวได้ว่าปราสาทประธานสร้างขึ้นในสมัยเรณูราชัตติย

ชีวประวัติของนเรนทราทิตย์

นเรนทราทิตย์เป็นโอรสของพระนางอุปติษฐลักษมี เป็นผู้มีความสติปัญญาหลักแหลม มีความสามารถในการรบ ได้เข้าร่วมรบกับกองทัพของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ในการรวบรวมแผ่นดินให้เป็นปึกแผ่น จากศึกสงครามนเรนทราทิตย์คงได้รับความดีความชอบเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยได้รับการแต่งตั้งเป็นผู้ปกครองเมือง ซึ่งอยู่ภายใต้อำนาจของราชวงศ์มหิธรปุระ

ทรงได้ดำเนินการสร้างปราสาทหลังใหญ่ขึ้นประดิษฐานรูปเคารพสร้างงานศิลปกรรมปรากฏเป็นงานจำหลักตามส่วนต่าง ๆ เช่น หน้าบัน ทับหลัง ที่ล้วนแต่แสดงให้เห็นว่า มีความประสงค์ที่จะสร้างเทวสถานแห่งนี้เป็นเทวาลัยของพระศิวะ มีศิวลึงค์เป็นองค์ประธาน และยังมีการนับถือเทพองค์อื่น ๆ แต่อยู่ในสถานะเทพชั้นรอง นอกจากนี้ข้อความที่ปรากฏในจารึกยังแสดงให้เห็นว่า นเรนทราทิตย์ ได้สร้างปราสาทแห่งนี้ เพื่อประดิษฐานรูปของตนเอง หลังจากสิ้นพระชนม์ ความเลื่อมใส ศรัทธาอันแรงกล้าต่อศาสนา ทำให้ท่านทรงออกบรรพชาถือองค์เป็นนักพรตจบจนวาระสุดท้าย ข้อความที่ปรากฏในจารึกพนมรุ้ง ทำให้สันนิษฐานได้ว่า ท่านคงเป็นนักพรตในลัทธิไศวนิกายตามแบบนิกายปศุปะตะที่มีการนับถือกันมาแล้วแต่เดิม โอรสของนเรนทราทิตย์ คือ หิรัณยะ เป็นผู้ให้จารึกเรื่องราวเพื่อสรรเสริญเกียรติคุณของพระบิดาได้ให้ช่างหล่อรูปของนเรนทราทิตย์ด้วยทองคำ

สิ่งก่อสร้างสมัยสุดท้าย คือ บรรณาลัย และพลับพลา ซึ่งมีการก่อสร้างเพิ่มเติมซ่อมแซมขึ้นใน สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ. 1724 - 1763) มหาราชองค์สุดท้ายแห่งอาณาจักรเขมร พระองค์ทรง นับถือศาสนาพุทธนิกายมหายาน โปรดให้สร้างอโรคยศาล หรือ ศาสนสถานพยาบาล จำนวน 102 แห่ง และที่พักคนเดินทาง จำนวน 121 แห่ง ขึ้นในดินแดนที่อยู่ภายใต้การปกครองของพระองค์ ตาม ข้อความที่ปรากฏในจารึกปราสาทตาพรหม และจารึกปราสาทพระขรรค์ ตามลำดับ โบราณสถานดังกล่าวนี้ ที่อยู่ใกล้เคียงปราสาทพนมรุ้ง ได้แก่ ฤๅษีเมืองต่ำ และฤๅษีหนองบัวลาย ซึ่งเป็นศาสนสถานพยาบาล ปราสาทบ้านบุ เป็นที่พักคนเดินทาง

ภาพจำหลัก

ปราสาทพนมรุ้งสร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ประทับของพระศิวะที่ห้องครรภคฤหะของปราสาทประธาน ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพพระศิวะนั้นแม้จะไม่พบประติมากรรมชิ้นนี้แต่ก็มีภาพจำหลักของพระศิวะปรากฏดังนี้

ทับหลังภาพฤๅษีในปราสาทประธาน

A lintel inside the principal tower

ภาพโยคีหรือฤๅษี

บนทับหลังชั้นในสุด ของปราสาทประธาน ด้านทิศตะวันออก และทิศใต้ จำหลักเป็นภาพโยคี 5 ตน นั่งชันเข่าพนมมืออยู่ที่ซุ้มเรือนแก้ว ส่วนบน

ทับหลังด้านทิศใต้ ภายโยคีตรงกลางถือลูกปดคำ และมีรูปโยคีขนาดเล็กอยู่ริมสุดทั้ง 2 ข้าง ภาพบนทับหลังนี้เกี่ยวข้องกับพระศิวะ โดยพระองค์เป็นเทพแห่งโยคะ พระนามหนึ่งของพระองค์คือ มหาโยคี

ภาพพระศิวะนาฏราช

ที่บริเวณหน้าบันด้านทิศตะวันออกของมณฑปปราสาทประธานเป็นภาพจำหลักพระศิวะนาฏราช หรือพระศิวะทรงพ้อนรำ เป็นภาพพระศิวะเดี่ยว สิบกร อยู่ในท่าพ้อนรำ แวดล้อมด้วยบุคคล โดยบุคคลที่อยู่ทางซ้ายมือสุดของพระศิวะ คือ พระคเณศ โอรสของพระองค์ ถัดมาน่าจะ ได้แก่ พระวิฆณุ พระพรหม ตามลำดับ และมีภาพเทวสตรี 2 องค์อยู่ทางด้านขวา

ตามความเชื่อในศาสนาฮินดูจึงหว่านการ่ายรำของพระศิวะ อาจะบันดาลให้เกิดผลดีและผลร้ายแก่โลกได้ ดังนั้นจึงจำเป็นต้องสวดอ้อนวอนให้พระองค์พ้อนรำในจังหวะที่พอดิ โลกจึงจะสงบ หากพระองค์กระกริ้วพ้อนรำในจังหวะที่รุนแรง จะนำมาซึ่งภัยพิบัติต่าง ๆ

ภาพอุมาเหศวร

ภาพนี้ปรากฏบนห้านับ ชั้นที่หนึ่งด้านทิศใต้ของมณฑปปราสาทประธาน ภาพอยู่ในสภาพชำรุดมาก แต่ยังสามารถมองเห็นได้ว่าเป็นภาพพระศิวะพระนางอุมาชารายา ประทับอยู่บนหลังโคนนทีซึ่งเป็นพาหนะของพระองค์แวดล้อมด้วยเหล่าข้าทาสบริวารที่หน้าบันชั้นที่ 3 ด้านทิศตะวันตก ปราสาทประธาน ปรากฏภาพอุมาเหศวร อยู่ในวิมานบนเขาไกรลาส โดยชารายาของพระองค์ประทับอยู่บนชานูเบื้องซ้าย วิมานที่ประทับอยู่มีรูปทรงแบบปราสาท

ภาพศิวะมหาเทพ

บนหน้าบันชั้นที่หนึ่งของมุขด้านทิศใต้ปราสาทประธานเป็นภาพจำหลัก ซึ่งอยู่ในสภาพชำรุด มีรูปเทพ 4 กร (เห็นเพียง 3 กร) ประทับบนแท่น ขนาบข้างด้วยสตรี เบื้องล่างเป็นรูปบุคคลเรียงกันอยู่ ภาพจำหลักตรงกลางน่าจะหมายถึง พระศิวะ ประทับนั่งบนยอดเขาไกรลาส ซึ่งแสดงโดยการทำฐานซ้อนเป็นชั้น

ภาพพระศิวะและพระอุมาประทานพรแก่อสูร

บนหน้าชั้นที่สอง ด้านทิศตะวันออกของมณฑปมีภาพจำหลักซึ่งมีสภาพค่อนข้างชำรุดเป็นภาพบุคคล 2 คน นั่งอยู่บนแท่น บุคคลที่อยู่ทางซ้ายน่าจะหมายถึงพระศิวะ บุคคลที่มีลักษณะแบบสตรี น่าจะหมายถึง พระอุมา กำลังให้พรแก่อสูร เบื้องหลังจำหลักเป็นภาพต้นไม้ใหญ่ ลักษณะเหล่านี้แสดงถึง เขาไกรลาส อันเป็นที่ประทับของพระศิวะ อย่างไรก็ตาม ภาพจำหลักชั้นนี้ อาจแสดงเรื่องราวใน รามายณะตอน

หนุมานถวายแหวนแก่นางสีดา

นอกจากนับถือพระศิวะแล้ว ก็ยังมีการนับถือเทพองค์อื่น ๆ อีก โดยนับถือเป็นเทพชั้นรอง มีการจำหลักภาพเกี่ยวกับเทพเหล่านั้นด้วย

พระวิษณุ (พระนารายณ์)

ภาพสลักรายนวบรรทมสินธุ์

ที่ทับหลังของมณฑปด้านทิศตะวันออกปราสาทประธาน เป็นภาพนารายณ์บรรทมสินธุ์ โดยพระนารายณ์บรรทมตะแคงขวา เหนือพระยานันตนาคราช ซึ่งทอดตัวอยู่เหนือมังกร อีกต่อหนึ่งท่ามกลางเกษียรสมุทรมีก้านดอกบัวผุดขึ้นจากพระนาภีของพระองค์ มีพระพรหมประทับเหนือดอกบัวนั้น พระนารายณ์ทรงถือ คชา สังข์ (?) และจักรไว้ในพระหัตถ์หน้าซ้าย พระหัตถ์หลังซ้ายและพระหัตถ์หลังด้านขวา ตามลำดับ ส่วนพระหัตถ์หน้า ขวา รอบรับพระเศียรของพระองค์เองทรงมงกุฎรูปกรวยกนกพล กรองศอ และทรงผ้าจีบเป็นริ้ว มีชายผ้ารูปหาปลาซ้อนกันอยู่ 2 ชั้นด้านหน้าคอดด้วย

สายรัดพระองค์ มีอุบะขนาดสั้นห้อยประดับมีพระลักษณะมีชายาพระองค์ประทับนั้นอยู่ตรงปลายพระบาท สำหรับพระพรหม ซึ่งประทับเหนือดอกบัวนั้น มีสี่พักตร์ สี่กรัดจากองค์พระนารายณ์มาทางซ้ายบริเวณลิ้นของทับหลัง มีรูปหน้ากาลคายนางอุบะขนาดใหญ่ เนื้อหน้ากาลมีรูปครุฑ ใช้มือยึดนาควัวข้างละต้นนอกจากนี้ยังปรากฏรูปสัตว์อื่น ๆ ได้แก่ นกแก้ว ลิง

และนกหัสติลิงค์คาบข้างอยู่ด้วย

การบรรทมสินธุ์ของพระนารายณ์นั้น คือ การบรรทมสินธุ์ของพระนารายณ์นั้น คือ การบรรทมในช่วงการสร้างโลก การบรรทมแต่ละครั้งนั้น จะเกี่ยวกับยุคเวลาในแต่ละกัลป์ภาพทับหลังนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่ปราสาทพนมรุ้งนี้ คงได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์วราหปุราณะ เป็นคัมภีร์

ที่ให้ความสำคัญแก่ พระนารายณ์เป็นเทพผู้ยิ่งใหญ่ในขณะที่พระนารายณ์กำลังบรรทมอยู่นั้น ได้ทรงสุบินขึ้นจากพระนาภี บนดอกบัวได้บังเกิดพระพรหม และพระพรหมทรงเป็นผู้สร้างมนุษย์ และสิ่งต่าง ๆ

ภาพพระนารายณ์ทรงครุฑ

ปรากฏบนทับของมุขด้านทิศเหนือปราสาทประธาน ภาพอยู่ในสภาพชำรุดมาก แต่พอมองเห็นได้ เป็นภาพพระนารายณ์ทรงครุฑอยู่เหนือนาคหลายเศียร ซึ่งไม่ค่อยปรากฏในภาพจำหลักที่อื่น ๆ

ภาพที่แสดงเรื่องราวการอวตารของพระนารายณ์

ในศาสนาฮินดูพระวิษณุหรือพระนารายณ์เป็นเทพที่มีหน้าที่ดูแลรักษาโลก เมื่อโลกมนุษย์เกิดความไม่สงบสุข พระองค์จะอวตารลงมาเกิดเพื่อช่วยเหลือมนุษย์ให้พ้นจากยุคเข็ญ การอวตารที่สำคัญของพระองค์มี 10 ครั้ง ที่มักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่า นารายณ์ 10 ปาง สำหรับภาพจำหลักแสดงเรื่องราวอวตารของพระวิษณุที่ปราสาทพนมรุ้ง มีด้วยกัน 3 ปาง คือ วามนาวตาร ฤๅษณาวตาร และรามาวตาร

1. วามนาวตาร

พระองค์อวตารเป็นพราหมณ์เตี้ย เพื่อปราบอสูรพลีเจ้าแห่งเมืองบาดาล ซึ่งยกทัพมารุกรานเทวดาบนสวรรค์ เทวดาต้องถอยหนีจากวิมาน ไม่มีที่อยู่จึงขอให้พระนารายณ์ช่วย พระองค์จึงอวตาร(ถือกำเนิด) มาเป็นพราหมณ์เตี้ยชื่อ วามน เสด็จเข้าสู่มณฑลพิธีของอสูรพลี อสูรพลีไม่ทราบว่าเป็นพระนารายณ์อวตาร จึงบูชาแล้วออกปากให้ทุกสิ่งที่ขอ พราหมณ์วามนจึงขอ "แผ่นดินแค่สามก้าวอย่าง" อสูรพลียอมตามโดยมิฟังคำเตือน ของพระศุภรผู้เป็นอาจารย์ จึงที่พิธีหลั่งน้ำเพื่อแสดงสัตย์สัญญายกให้ พราหมณ์วามน จึงสำแดงฤทธิ์ ก้าวแรกเหยียบได้ตลอดแดนสวรรค์ ก้าว

สองเหยียบได้ตลอดแดนมนุษย์ แล้วจึงแสดงองค์เป็นพระนารายณ์เหยียบก้าวที่สามลงบนศีรชะอสูรพลี แล้วไล่ให้กลับไปอยู่เมืองบาดาลตามเดิมภาพจำหลักแสดงเรื่องราวตอนนี้ ปรากฏบนทับหลังประตูชั้นที่สองด้านทิศตะวันออกของมณฑปปราสาทประธาน จากซ้ายไปขวา จะเห็นภาพอสูรพลีกำลังหลั่งน้ำลงในมือพราหมณ์เตี้ยตรงกลาง จำหลักเป็นภาพอสูรพลีอยู่ในอาคาร ถัดไปเป็นรูปพระนารายณ์ 4 กร กำลังยกพระบาทก้าวข้ามมหาสมุทร หรือจักรวาล พระบาทซ้ายวางอยู่บนดอกบัว ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของแผ่นดิน สตรีที่ถือดอกบัวอยู่น่าจะได้แก่ พระศรีหรือลักษมี ชายาของพระองค์นอกจากนี้ที่หน้าบันชั้นที่สาม ด้านทิศเหนือ ของปราสาทประธานยังปรากฏภาพจำหลักที่อาจเป็นเรื่องราวตอนเดียวกันนี้ โดยจำหลักภาพบุคคล

ร่างกายใหญ่โตกำลังก้าวอย่างด้ายขาซ้าย มีรูปฝูงชนอยู่ในอาคารที่หวดกลัว

2. กฤษณาวตาร

พระนารายณ์อวตารมาเป็นพระกฤษณะผู้มีฤทธิ์เดช หัวหาญ และมีกำลังเหนือมนุษย์เพื่อปราบพระยาungskผู้รุกรานกษัตริย์นครต่าง ๆ เมื่อ พระกฤษณะถือกำเนิด ท้าววาสเทพ พระบิดาเกรงพระยาungskจะฆ่าเสีย จึงนำไปฝากไว้กับนันทะ คนเลี้ยงวัว จึงเติบโตมาในหมู่พวกโคบาล ครั้งหนึ่งจึงได้

สำแดงฤทธิ์ โดยสู้รบกับนาคกาลิยะ จนได้ชัยชนะ ต่อมาได้ห้ามนันทะว่าไม่ให้กราบไหว้พระอินทร์ ให้พลีบูชาเขาโคววรรณะแทน เพราะเป็นถิ่นที่อยู่ให้ร่มเงา หล้าและน้ำแก่ ปศุสัตว์ พระอินทร์ ทรงกริ้ว จึงบันดาลให้ฝนตกน้ำท่วมหวังให้พวกโคบาลวรรณะป้องกัน ตลอด 7 วัน 7 คืน จนพระอินทร์ยอมแพ้ต่อมาเห็นว่าพระกฤษณะมีฤทธิ์เดชมาก เกรงจะเป็นอันตรายจึงวางแผนลวงพระกฤษณะเข้ามาในเมืองเพื่อจะฆ่าเสีย โดยปล่อยช้างกัวลยปิณะ พระกฤษณะสามารถฆ่าช้างได้ สุดท้ายพระยาungskจึงถูกพระกฤษณะฆ่าตาย

ภาพจำหลักที่แสดงเรื่องราวได้แก่ ภาพพระกฤษณะปราบนาคกาลิยะบนหน้าบันชั้นที่สองด้านทิศเหนือของมณฑปปราสาทประธาน ภาพจำหลัก

ตอนพระกฤษณะโคววรรณะ บนหน้าบัน 2 แห่ง คือ หน้าบันด้านทิศตะวันออก ของปราสาทประธาน และบนหน้าบันด้านทิศตะวันออกของปรางค์น้อย

ภาพตอนพระกฤษณะฆ่าช้างกัวลยปิณะและราชสีห์ บนทับหลังด้านทิศเหนือของอันตรายละที่เชื่อมระหว่างปราสาทประธานกับมณฑป และภาพพระกฤษณะ

ฆ่าพระยาungskบนทับหลังประตูชั้นที่สอง มุขด้านทิศตะวันตกปราสาทประธาน

3. รามาวตาร

รามายณะ เป็นคัมภีร์หนึ่งที่สำคัญในศาสนาฮินดู เป็นเรื่องราวของพระรามหรืออวตาร

ปางหนึ่งของพระนารายณ์เรียกว่า รามาวตารเพื่อปราบอธรรม หรือพวกรากษส (ยักษ์, อสูร)

ซึ่งมีทศกัณฐ์เป็นหัวหน้า รามายณะฉบับภาษาสันสกฤตที่นับว่าเก่าแก่ที่สุดคือ ฉบับที่รจนา (แต่ง) โดยฤาษีนามว่า วาลมิกี ในต้นพุทธกาล หรือราว 2,400 ปีมาแล้ว เมื่อเป็นฉบับไทย ใช้ชื่อว่า "รามเกียรติ์" รามายณะกับรามเกียรติ์จึงมีเนื้อหาบางตอนแตกต่างกันไปบ้าง โดยเฉพาะชื่อบุคคลและสถานที่ในเรื่องสำหรับปราสาทพนมรุ้งแห่งนี้ คงเป็นกาสลักเล่าเรื่องตามรามา ยณะ ฉบับภาษาสันสกฤต ซึ่งมีมาก่อนรามเกียรติ์ของไทย

อรัณยะกัณฐ์

หรือตอนพระรามเดินป่า

พระรามพร้อมด้วยนางสีดา ชายาพระลักษมณ์ อนุชา เสด็จออกจากอโยธยา ออกเดิน ป่า 14 ปี เมื่อเข้าสู่ป่าทันทกะ ตอนหนึ่งพบอสูรชื่อ

วிரาร (พิราบ) อสูรพ่ายแพ้ถูกฆ่าตายในที่สุด ทั้งสามพระองค์ได้เดินทางเข้าสู่อาศรมแห่งปัญ จาวคี ทศกัณฐ์เจ้ากรุงลงกา มีอิทธิฤทธิ์มากอยากได้นางสีดาจึงให้ มาจปลอมเป็นกวางล่อ พระราม พระลักษมณ์ออกจากอาศรมตามกวาง (ปลอม)ไป ส่วนทศกัณฐ์ปลอมเป็นฤๅษีเข้าเฝ้า นางสีดา นางสีดาไม่ยอม ทศกัณฐ์กลับร่างเดิม (มีสิบเศียร ยี่สิบกร) อุ้มนางสีดาขึ้นรถหาะไปพระ ยาชดาเยูปกษิราช (นกสดาเย) เข้าขัดขวางรบกับทศกัณฐ์แต่พ่ายแพ้

ภาพจำหลักที่แสดงเรื่องราวในตอนนี้ ได้แก่ ภาพพระราม พระลักษมณ์ และนางสีดาเดิน ป่า บนหน้าบันชั้นที่สอง ของมุขทิศตะวันตก ปราสาทประธาน ภาพเหตุการณ์ต่อมาได้แก่ ภาพ อสูรวีรารแย่งชิงนางสีดาปรากฏอยู่บนหน้าบันชั้นที่สองมุขทิศใต้ ต่อมาเป็นภาพวีรารกำลังยก พระรามกับพระลักษมณ์ด้วยมือทั้งสอง ปรากฏบนหน้าบันชั้นที่สองของมณฑปด้านทิศใต้ ภาพ เหตุการณ์ต่อมาเป็นภาพทศกัณฐ์ ลักนางสีดา ปรากฏบนหน้าบันด้านทิศเหนือของอันตราย

กษิกินธากัณฐ์

หรือ ตอนพระรามปราบพระยาพาลีเจ้านครกษิกินธ (ชิตชินธ) พาลีพระยาวานรวิวาทกับสุครีพน้องชาย ขับสุครีพออกจากเมืองพระรามมาพบสุครีพจึงทำสัญญาจะช่วยเหลือกันในที่สุดพาลีตายด้วยศรพระรามสุครีพขึ้นครองนครกษิกินธ และสัญญาว่าจะยกไพร่พลวานรไปช่วยพระรามรบทศกัณฐ์

ภาพสลักเหตุการณ์ตอนนี้ ปรากฏบนซุ้มบัญชารบบนชั้นเชิงบาตร (ส่วนยอด) ชั้นที่สองด้านทิศตะวันตกปราสาทประธาน เป็นภาพทั้งสองตัวสู้รบกัน คือ พาลี กับ สุครีพ) พระรามอยู่ทางซ้าย แผลงศรไปที่พาลี

สุนทรกัณฐ์

หรือตอนหนุมานเข้ากรุงลงกา เพื่อตามหานางสีดา

พระรามได้ใช้ให้หนุมาน พระยาวานร ซึ่งเป็นทหารเอกฝีมือเยี่ยมเหาะข้ามมหาสมุทรไปค้นหานางสีดา ในกรุงลงกา นางสีดาประทับอยู่ในสวนโอศก คิดจะผูกคอตาย หนุมานเข้าไปช่วยไว้และกล่าวว่า พระรามใช้ให้ตนมา พร้อมกับถวายแหวนจากพระราม นางสีดาอมรับแหวน แต่ไม่ยอมให้หนุมานเป็นผู้พาไปด้วยเหตุที่ว่า "ยักษ์ลักมาลิงลักไปเทพไฟจะดิฉินนินทา"

ภาพสลักบนหน้าบันชั้นที่สอง ด้านทิศตะวันออกของมณฑปปราสาทประธานอาจจะเป็นภาพที่แสดงเรื่องราวในตอนนี้

ยุทธกัณฐ์

หรือการรบระหว่างกองทัพพระรามและกองทัพทศกัณฐ์ภาพเหตุการณ์ตอนพระรามยกทัพ บนหน้าบันชั้นที่หนึ่ง ของมุขปราสาทประธาน แสดงภาพการยกทัพของพระรามและพระลักษมณ์แวดล้อมด้วยไพร่พลวานร การรบระหว่างกองทัพทั้งสองมีอยู่หลายตอนเหตุการณ์ตอนสำคัญตอนหนึ่งเรียกว่าศึกอินทรชิต อินทรชิตลูทศกัณฐ์มีฤทธิ์มาก แผลงศรนาศบาศ มัดพระราม พระลักษมณ์ไว้ ทศกัณฐ์ให้นางตรีชฎาพานางสีดาประทับเหาะมาในเมฆบงกแก้วมากการรบ นางสีดาคิดว่าพระรามตายจริง แต่นางตรีชฎาปลอมว่า หญิงที่ผิวตายขึ้นบุษบกแล้ว บุษบกจะไม่ลอย แต่นี้ยังลอยอยู่แสดงว่า พระรามไม่ตาย หนุมานกำลังจะเหาะไปเอาโอศกที่เกษียรสมุทรมาแก้ เผลอพระยาครุฑบินมาที่สนามรบ นาคที่มุดอยู่จึงหายไป (ครุฑกับนาคเป็นศัตรูกัน) ทุกคนจึงรอดชีวิตภาพเหตุการณ์ตอนนี้ปรากฏบนทับหลังและหน้าบันที่อยู่เหนือขึ้นไป ของมุขปราสาทประธานด้านตะวันตก

ภาพจำหลักที่สันนิษฐานว่า เป็นภาพพระอศศตยะ กำลังสอนมนตร์แก่พระราม ปรากฏบนหน้าบันด้านทิศใต้ ของอันตรายะปราสาทประธาน น่าเสียดายที่ภาพจำหลักอยู่ในสภาพที่ชำรุดแตกหน้าเป็นส่วนใหญ่ แต่ยังพอมองเห็นได้ว่า เป็นภาพบุคคลคนนั่งคุกเข่า น่าจะหมายถึงพระราม และผู้ติดตาม

ภาพเหตุการณ์ตอนพระรามเสด็จกลับเมืองอโยธยา

ภาพจำหลังบนหน้าบันชั้นที่ 3 ของมุขทิศใต้ปราสาทประธานแสดงภาพพระรามพระลักษมณ์และนางสีดา ประทับอยู่ในบุษบก เบื้องล่างเป็นแถววานรปะปนกับไพร่พลยักษ์

พระรามเสด็จกลับเมืองอโยธยา Rama returning to Ayodhya

ภาพเหตุการณ์ในมหาภารตยุทธ

มหาภารตยุทธ เป็นมหากาพย์ที่สำคัญที่สุดเรื่องหนึ่งของอินเดียเป็นเรื่องการทำสงครามระหว่าง ราชวงศ์ปาณฑพกับราชวงศ์เคารว

พิธีสวามพรพระนางเทราปตี

ปรากฏบนทับหลังประตูชั้นที่สองมุขด้านทิศเหนือ ปราสาทประธานโดยแสดงภาพพระอรชุนยิงธนูไปยังเป้าทำเป็นรูปนก ด้านขวาคือนางก้านัลของราชธิดาสีนาง ด้านซ้ายของทับหลัง น่าจะหมายถึงพี่น้องปาณฑพที่ปลอมเป็นพราหมณ์ พระอรชุนสามารถยิงธนูได้ถูก จึงได้อภิเษกกับนางเทราปตี

ภาพที่สันนิษฐานว่า เป็นภาพพระกฤษณะประทับนั่งท่ามกลางพวกปาณฑพปรากฏบนทับหลังด้านทิศใต้ของอันตรายะปราสาทประธาน ภาพชำรุดเลือนอย่างมาก ภาพนี้อาจจะเป็นเหตุการณ์ตอนพระกฤษณะชี้แจงแก่ฝ่ายปรณพ ถึงการล้มเหลวในการเจรจากับฝ่ายเคารวและขอให้เตรียมตัวทำสงครามภาพการกรีธาทัพของพวกปาณฑพ ปรากฏบนซุ้มบันชัณเชิง

บาตรชั้นที่ 2 ด้านทิศเหนือปราสาทประธาน และภาพการสงคราม ระหว่างราชวงศ์ปาณฑพกับราชวงศ์เคารว ปรากฏบนซุ้มบันชัณเชิงบาตรชั้นที่ 2 ด้านทิศใต้

อย่างไรก็ตามภาพทั้งสองนี้ อาจเป็นภาพแสดงเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นบนดินแดนแถบนี้ ในช่วงเวลาที่ร่วมสมัยกับปราสาทพนมรุ้งก็ได้ นอกจากภาพจำหลักพระศิวนะ และพระวิษณุแล้ว ยังมีการจำหลักภาพเทพชั้นรองอื่น ๆ อีกได้แก่

พระอินทร์

ในศาสนาฮินดูโบราณ พระอินทร์เป็นเทพแห่งพายุและการสงคราม แต่ในศาสนาฮินดูยุคหลังความสำคัญของพระองค์ได้คลายลง จนบางครั้งมีฐานะเป็นเพียงเทพผู้รักษาทิศตะวันออกเท่านั้น ภาพสลักพระอินทร์ปรากฏหลายแห่ง เช่น ที่หน้าบันด้านทิศใต้ของปราสาทน้อย เป็นภาพพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ 3 เศียร ภาพพระอินทร์บนทับหลังด้านนอกของโคปุระทิศตะวันออก เป็นภาพ พระอินทร์ประทับนั่งเหนือหน้ากาล ซึ่งโดยทั่วไปพระอินทร์จะประทับเหนือช้างเอราวัณแต่ในศิลปะเขมรหน้ากาล มักจะแสดงในความหมายของสิงหาลักษณ์ บางครั้งก็ใช้เป็นทับของพระอินทร์ ภาพพระอินทร์ในลักษณะนี้ยังปรากฏที่ทับหลังของมุขด้านทิศใต้ปราสาทประธานอีกด้วย

เทพประจำทิศ

เทพผู้รักษาทิศในศาสนาฮินดูมีประจำ 8 ทิศ คือ ทิศหลัก 4 และทิศเฉียงอีก 4 ทิศ

ในคัมภีร์ อัคนิปูราณะ กล่าวว่า นอกจากจะมีเทพประจำทิศทั้งแปดแล้ว ยังมีเทพประจำทิศเบื้องบนคือ พระพรหมและเทพประจำทิศเบื้องล่าง คือ พญานันคตนาคราช รวมเป็น 10 ทิศภาพจำหลักเทพประจำทิศ ที่ปราสาทพนมรุ้งปรากฏอยู่ 2 ลักษณะ คือ เป็นภาพจำหลักบนกลีบบนุนซึ่งตั้งอยู่เหนือซุ้มบันชานชั้นเชิงบาตร

